

**ŞEYDABƏY MƏMMƏDOVUN TƏDQIQATLARINDA
HƏSƏN BƏY ZƏRDABİ: SOVETLƏR DÖVRÜNÜN
KONTEKSTİNDƏ TƏNQİDİ TƏHLİL**

Zaur Rəşidov

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
“Azərbaycan fəlsəfə tarixi” şöbəsi, elmi işçi
zaur20@mail.ru

Xülasə. Azərbaycan fəlsəfə tarxinin ən məhsuldar dövrlərindən biri də XX əsrdir. Azərbaycan fəlsəfə və ictimai fikir tarixinin böyük bir qismi, olduqca keşməkeşli olan bu dövrün mirasıdır. Ziddiyyətli xarakterə malik olan Sovetlər dövrünün ideoloji izləri, təəssüf ki, fəlsəfəyə də nüfuz edə bilmişdir. Bu dövrdə tədqiq olunan mütəfəkkirlərimizin irsi əksər hallarda təhrifli olaraq təqdim edilmişdir. Belə tədqiqatlardan biri də Şeydabəy Məmmədovun Həsən bəy Zərdabinin ictimai-fəlsəfi görüşlərinə həsr olunmuş monoqrafiyasıdır. Sovetlər dönəmində tədqiq olunan bütün mütəfəkkirlərin irsinə şablon qaydada - materializm və ateizm kontekstindən baxılırdı. Bu cəhətdən, Ş.Məmmədov da H. Zərdabini materialist, ateist və inqilabçı kimi təqdim edilirdi. Tədqiqatında Zərdabini arzulanan səviyyədə materialist və ateist olmamasından irəli gələrək K.Marksın kontekstində tənqid də edirdi. Zərdabini qınayaraq ondan edə biləcəyindən daha artığını tələb etməyə çalışırdı. O, sanki Zərdabinin yaşadığı dövrün reallıqları və məhdud imkanlarını nəzərə almaq istəmirdi. Əvəzində Ş.Məmmədov tədqiq etdiyi Zərdabini görmək istədiyi kimi göstərməyə çalışırdı. Bu qeyri-obyektiv təhlil, Zərdabi kimi Azərbaycan maarifçilik dövrünün böyük nümayəndəsinin yalnış obrazını formalaşdırırdı. Eləcə də, ideoloji yanaşma Sovetlər dönəmində yazılmış bu tədqiqatı müasir dövrdə aktuallıqdan kənar qoyurdu. Bu cəhətdən, fəlsəfi irsimizin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Sovetlər dövrü tədqiqatları, o cümlədən, Ş.Məmmədovun Zərdabi haqqında əsərinin konstruktiv tənqidi təhlili vacibdir. Konstruktiv tənqid həm də Sovetlər dövründə fəlsəfənin müxtəlif sahələri üzrə aparılan tədqiqatlara yeni aktuallıq qazandırır.

Açar sözlər: ideologiya, materializm, ateizm, konstruktiv tənqid, xalqa xidmət, yazılı dil, milli ideya.

**HASAN BAY ZARDABI IN THE RESEARCHES OF SHEYDABAY MAMMADOV:
A CRITICAL ANALYSIS IN THE CONTEXT OF THE SOVIET ERA**

Zaur Rashidov

PhD in Philosophy

Institute of Philosophy and Sociology of ANAS
Department “History of Azerbaijani philosophy”

Senior Researcher

zaur20@mail.ru

Abstract. The XX century is one of the most productive periods in the history of Azerbaijani philosophy. A significant part of our philosophy is the heritage of this very difficult period. Unfortunately, the ideological traces of the Soviet era, which have a contradictory character, have managed to penetrate into the field of philosophy. In most cases, the heritage of our thinkers studied during this period was presented in a distorted form. One of such studies is the monograph by Sheydabay Mammadov, devoted to the social and philosophical views of Hasan bay Zardabi. In the Soviet era

there was a deliberately popular tradition of viewing the heritage of all the studied thinkers in a stereotyped way, namely in the context of materialism and atheism. In this aspect, in his studies, Sheydabay Mammadov also presents Zardabi as a materialist, atheist and revolutionary. In his studies, he also criticizes Zardabi in the context of Karl Marx, based on the fact that he is not a materialist and an atheist at the desired level. Condemning Hasan bey, he tries to demand more from him than he did. He does not want to take into account the realities and limited possibilities of the time in which Zardabi himself lived. Instead, Sheydabay Mammadov is trying to show Zardabi the way he wants to see him. This biased analysis creates a false image of such a great representative of the era of Azerbaijani Enlightenment as Zardabi. In addition, the noted ideological approach makes this study, written in the Soviet period, irrelevant in the modern era. In this direction, it is essential a constructive critical analysis of studies of the Soviet period, including the works of Sheydabay Mammadov on Zardabi, which are an integral part of our philosophical heritage. Constructive criticism also gives new relevance to researches conducted in various areas of philosophy during the Soviet era.

Keywords: ideology, materialism, atheism, constructive criticism, serving the people, written language, national idea.

ГАСАН БЕК ЗАРДАБИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ШЕЙДАБЕКА МАМЕДОВА: КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ В КОНТЕКСТЕ СОВЕТСКОЙ ЭПОХИ

Заур Рашидов

доктор философии по философии

Институт Философии и Социологии НАНА

Отдел «История Азербайджанской философии»

старший научный сотрудник

zaur20@mail.ru

Аннотация. XX век, является одним из наиболее продуктивных периодов в истории Азербайджанской философии. Значительная часть нашей философии, является наследием этого очень трудного периода. Идеологические следы советской эпохи, имеющие противоречивый характер, к сожалению, сумели проникнуть и в область философии. В большинстве случаев, изученное в этот период наследие наших мыслителей, было представлено в искаженном виде. Одним из таких исследований является монография Шейдабека Мамедова, посвященная общественно-философским взглядам Гасан бека Зардаби. В советскую эпоху была нарочито популярная традиция рассматривать наследие всех изучаемых мыслителей шаблонно, а именно в контексте материализма и атеизма. В этом аспекте, в своих исследованиях Ш.Мамедов также представляет Зардаби как материалиста, атеиста и революционера. В своих исследованиях он также критикует Зардаби в контексте К.Маркса, исходя из того, что тот не является материалистом и атеистом на желаемом уровне. Осуждая Гасан бека, он пытается потребовать от него больше, чем тот сделал. Он словно не хочет принимать во внимание реалии и ограниченные возможности того времени, в котором жил сам Зардаби. Вместо этого, Ш.Мамедов пытается показать Зардаби, таким, каким он хочет его видеть. Этот необъективный анализ формирует ложный образ такого великого представителя эпохи Азербайджанского просвещения, как Зардаби. Кроме того, отмеченный идеологический подход, делает данное исследование, написанное в советский период, неактуальным в современную эпоху. В этом отношении важен конструктивный критический анализ исследований советского периода, в том числе работ Ш.Мамедова о Зардаби, являющейся неотъемлемой частью нашего философского наследия. Конс-

труктивная критика также придает новую актуальность исследованиям, проводившимся в различных областях философии в советское время.

Ключевые слова: идеология, материализм, атеизм, конструктивная критика, служение народу, письменный язык, национальная идея

Giriş

XX əsrin Sovetlər dönməində Azərbaycan fəlsəfə tarixinin fərqli dövrlərinin tədqiqatçılarından biri də Şeydabəy Fərəcoviç Məmmədovdur (1912-1984). Onun araşdırdığı mövzular əsasən XIX əsr Azərbaycan maarifçilik dövrü və bu dövrdə fəaliyyət göstərmiş bəzi böyük maarifçilərimizin irsi ilə bağlı olmuşdur. II Dünya Müharibəsindən qayıtdıqdan sonra ömrünün sonunadək Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının paytaxtı Moskva şəhərində elmi-pedoqoji fəaliyyətlə məşğul olan Ş.Məmmədov Sovetlər dönməində ilk dəfə Azərbaycanın böyük maarifçilərindən olan Həsən bəy Zərdabinin (1837-1907) ictimai-fəlsəfi görüşlərini xüsusi tədqiqat mövzusu kimi araşdırmışdır.³ Bununla yanaşı onun orta əsr Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrinin bəzi nümayəndələrinin yaradıcılıqlarına həsr edilmiş əsərlər və məqalələri də vardır. Belə əsərlərdən Nizami Gəncəvi (1141-1209) və Məhəmməd Füzulinin (1483-1556) ədəbi-fəlsəfi görüşlərinə həsr olunmuş mühazirə xarakterli tədqiqatları xüsusi qeyd etmək olar. Bu məqalədə əsas araşdırma mənbəyi, Ş.Məmmədovun “Həsən bəy Məlikov Zərdabinin dünyagörüşü” (Мировоззрение Гасан-бека Меликова Зардаби) adlı tədqiqat əsəri, “Əkinçi” qəzetinin təsisçisi və nəşiri olan Həsən bəy Zərdabinin ictimai-fəlsəfi görüşlərinin müxtəsər şəkildə tədqiqinə həsr olunmuşdur. Tədqiqat mövzusunun əsasını təşkil edən bu əsər, Ş.Məmmədovun bütün digər əsərləri kimi, Sovetlər dönməsinin ideoloji əsasları və məcburi tələbləri çərçivəsində yazılsa da əsərdə kifayət qədər maraqlı, Zərdabinin fəaliyyətini obyektiv əks etdirən və Zərdabi kontekstində müasir dövrlə səsləşən fikirlər vardır.

Həsən bəy Zərdabi

“materialist” və “ateist” kimi

Ateizmin təbliğini rəsmi dövlət ideologiyasının məcburi kursuna çevirən Sovetlər dövrünün şərtləndirdiyi hər sahədə mütləq şəkildə ateizm axtarırları, fəlsəfə sahəsində tədqiqatlar aparan tədqiqatçıları da istər-istəməz bu tələb və normativləri ödəməyə vadar edirdi. Bu cəhətdən, Sovetlər dönməində Azərbaycan fəlsəfə tarixi kontekstində tədqiq olunan bütün ictimai xadimlər, filosoflar, şairlər, mütəəvviflər, mütəfəkkirlər və digərləri birmənalı olaraq din əleyhdarları və qatı ateistlər elan olunurdular. Yaradıcılıqları *Sovetlər ateizminin* əsaslarını ödəmədikdə isə tədqiqatçılar tərəfindən onların irsində: “ateizm elementləri”, “ateizmə çağırış”, “dinin tənqidi”, “dinlə mübarizə”, “materializm dünyagörüşü izləri” kimi ifadələrə bənzər söz birləşmələrinin əks olunması uydurularaq sonda, tədqiq edilən müəllifin də Sovet ruhlu ateist olması “məntiqi olaraq” təsdiqlənmiş olurdu. Ş.Məmmədovun bütövlükdə Azərbaycan fəlsəfə tarixi sahəsindəki tədqiqatları bu cəhətdən istisna deyil. Ş.Məmmədov din haqqında özünün kəskin tənqidi fikirləri ilə Zərdabinin maarifçi düşüncələrini süni olaraq qüvvətləndirərək yazır: “din elmin və proqresin düşmənidir. Şərq xalqlarının geri qalması və cahilliklərinin əsas səbəbi İslamdır. Zərdabinin dediyi kimi “bizim elmlərə biganə qalmağımızın” və məzlum mövcudluğumuzu sürdürməmizin səbəbkarı məhz dindir. İslam bu dinin müəssisləri olan ərəblərə belə xoşbəxtlik gətirməmişdir. Əksinə, din bir vaxtlar yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış ərəb elmi və mədəniyyətinin çökməsinin əsas səbəbi olmuşdur” (24, s.15). Ş.Məmmədovun, Zərdabinin fikrini müəllifin nəzərdə tutduğu kontestdən ayrılmış şəkildə və Sovetlər dönməsinin dinə olan düşmən münasibəti çərçivəsində təqdim etməsi

³ Şeydabəy Məmmədovun həyat yolu və elmi-pedoqoji fəaliyyəti haqqında daha ətraflı bax (13).

hər şeydən öncə, apardığı tədqiqatın təhrifli, bu qəbildən olan istinadların isə əsassız olmasının göstəricisidir. Eləcə də, Ş.Məmmədovun Zərdabinin dinə münasibəti məsələsinə bu təhrifli yanaşması olduqca ziddiyyətli və son dərəcə paradoksal xarakteri ilə də seçilir. Çünki, ərəb mədəniyyətinin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmasının əsas səbəbi elə dinin öndərlik etdiyi İslam mədəniyyətinin özü olmuşdur. Ərəb elmi və mədəniyyətini, İslamdan ayıraraq təqdim etmək, bu intibahın əsasında İslam dinin durduğunu görməməkdirsə qərəzli mühakimələrdən doğan paradoksdur. Digər tərəfdən, Zərdabinin tənqid etdiyi İslam dinin özü yox, onun dövründə əksər maarifçilərin də tənqid hədəfi olan fanatizm, cəhalət, mövhumat və xurafatın bulandırdığı, bu səbəbdən də öz ilkin əxlaqi formasından kənar qalan mollaların İslamıdır. Bu vacib məsələ, “Əkinçi”də qəzetində də öz əksini tapır: “Pəs müsəlmanların düşməni mən deyiləm, məzkur hacı kimi adamlardır ki, bizi millətlər arasında gülüş yeri edib elmdən və dünyadan bixəbər qoyub sərgərdan və payımal ediblər” (11, s.106). Zərdabi XIX əsrdə İslam dünyasında hökm sürən cəhaləti bir qədər də təşviq edən dini ayrışeçkiliyi kəskin tənqid atəşinə tuturdu. Dini ayrışeçkiliyə yol açan məzhəb və təriqət fərqliliklərini İslam dinin böyük qəbahəti hesab edirdi. Fərqli məzhəblərin eyni bir fikri müxtəlif şəkillərdə başa düşərək izah etmələrini, qeyd olunan problemin əsas destruktiv elementlərindən sayırdı. Bu mübahisəli məsələyə ciddi şəkildə aydınlığın gətirilməsinin vacib olduğunu bildirən Zərdabi yazırdı ki, “bizim müsəlmanlar bədbəxt olub sünni və şiəliyi və bir neçə məzhəb adablarını yoxlamağa binaən həmişə bir-birilə düşmənlik ediblər. Çünki, indi elm ül-əbdən və əql ül-məaş hədisinin barəsində mübahisə düşüb və hər iki tərəf oxuduğunu qeyri cürə başa düşür, ona binaən bizim üləmalardan iltimas edirik ki, ol hədislərin hikmətini xalqa bəyan etsinlər, ta ki bizim aramıza təzədən ayrılıq və düşmənçilik düşməsin” (11, s.110). Ümumiyyətlə, milli ruhu təmsil edən, bu ruhun daşıyıcılarının maariflənməsi və toplumun inkişafı uğrunda mübarizə aparan Zərdabi kimi düşüncələrin, hansısa bir formada əsrlər boyu bu ruhun əsas mənəvi qidasını təşkil edən İslam-

dan üz döndərmələri və ya onu Ş.Məmmədovun təqdim etdiyi formada tənqid hədəfi etmələri ağılasığmazdır. Sovetlər dönməində Zərdabinin milli ruha yaxın olması və daima ondan təsirləndiyini, həmin dövrün tələblərinə əks, mənfi element qismində və qınaqvari formada olsa da qeyd edən tədqiqatçılar da olmuşdur. Ənvər Əhmədov (1920-1984) yazır ki, “Zərdabi öz dövründə yüksəlməkdə olan burjua millətçiliyinin təsiri altında həyatının sonlarına yaxın yalnız olaraq dini millətin mövcudluğunun əsas şərtlərindən biri kimi nəzərdən keçirirdi” (1, s.150). Qeyd edək ki, Sovetlər dönməində ideoloji kursa riayət edən tədqiqatçıların eyni bir tədqiqat çərçivəsində çox vaxt öncəki fikirləri ilə ziddiyyət təşkil edən, tamami ilə əks fikirlər söyləmələri də təbii olaraq törəyən hallardandır. Öncə cəhalətin səbəbinin İslam dininin özü olduğunu vurğulayan Ş.Məmmədov, daha sonra yazır ki, “Zərdabinin fikrincə, ruhanilər xalqı aldatmağın asan olması üçün məqsədyönlü olaraq xalqı cəhalətdə saxlamaq istəyirdilər” (24, s.18). Ş.Məmmədov Zərdabinin mübarizəsinin İslam dinin özü ilə yox, dini xurafatın əlində təsir vasitəsi və zor alətinə çevirən ruhanilərlə olduğunu etiraf etməli olur. Amma Sovetlər dönməində ayırd edilməsi çox vaxt mümkünsüz olan bu incə məqama etinasızlıq göstərən təriqatçılar da olmuşdur.

“Əkinçi” qəzetində ziddiyyətli fikirlər də vardır. Qəzet mövhumat, fanatizm, cəhalətpərəslik əleyhinə çıxmaqla heç də islam dinini rədd etməmişdir. Buna görə də qəzetin səhifələrində bir-birinə zidd fikirlərə rast gəlirik” (15, s.98). Dini yalnız kommunist ideologiyasının baxış bucağından görən Sovet tədqiqatçılarının bəziləri isə, din və möhmumatın bir-birindən fərqləndiyini anlamaq belə iqtidarında deyildilər. Təəssüf ki, Sovetlər dönməində qərəzli şəkildə və ideoloji istiqamətə xidmət məqsədi ilə İslam dini və İslam xurafatı arasında təyin edilən eyniyyət problemi, yalnız stereotip kimi günümüzdəki Azərbaycan maarifçilik dövrü ilə bağlı tədqiqatlarda bir çox hallarda eynən Sovetlər dönməində olduğu təkrar olunur.

Sovetlər birliyi dönəmi tədqiqatlarında Azərbaycan maarifçiləri arasında “materia-

lizm” və “ateizm” məsələlərində varislik prinsiplərinin göstərilməsi alqışlanan məqamlardan sayılırdı. Ş.Məmmədov da Həsən bəy Zərdabiyə Mirzə Fətəli Axundzadənin (1812-1878) “materialist” və “ateist” ideyalarını davam etdirən ictimai xadim kimi baxırdı. O yazır ki, “M.F.Axundovun materializmi, ateizmi və onun maarifçilik ideyaları, özüllərinin sonrakı inkişafını Həsən bəy Zərdabinin dünyagörüşündə tapmış oldu” (24, s.9). Düşünürük ki, Həsən bəy Zərdabi Mirzə Fətəli Axundzadənin maarifçi fikirlərini davam etdirsə də, bunu “materializm” və “ateizm”lə məhdudlaşdırmaq həqiqəti əks etdirmir. Sovetlər dövrünün ictimai elmlərdən tələb etdiyi şablon ideoloji tələblərə uyğun olaraq qələmə alınan bu fikrin, həqiqətlə əlaqəsi yoxdur. Eləcə də, əksər Sovetlər dövrü fəlsəfə tarixi tədqiqatçıları tərəfindən irəli sürülən, M.F.Axundzadənin “materializm” və “ateizm” qarşısı olması ideyası da bəlli ideoloji kursun şişirtməsi və mahiyyəti etibarlı ilə tamamilə həqiqətdən uzaq fikirdir (30, s.66-67). Ş.Məmmədovun M.F.Axundzadə kontekstində, H.Zərdabiyə də ideoloji olaraq yanaşma metodu, Sovetlər dövründə yazılmış digər tədqiqatlarda da tez-tez təsadüf olunan məqamlardandır. “Axundovun materialist fəlsəfəsi və mübariz ateizmi Zərdabinin materialist görüşlərinin, xüsusilə, onun dinə və dini təsəvvürlərə dair baxışlarının formalaşmasında xüsusən böyük rol oynamışdır” (31, s.35). Zərdabini çox vaxt birmənalı olaraq Axundzadənin fikirlərinin davamçısı kimi qiymətləndirmək, Sovetlər dövrü tədqiqatlarında yaygın stereotip olsa da burada bəzi dəqiqləşdirmələr də vacibdir. Bu məsələyə ümumilikdə Azərbaycan maarifçiliyi kontekstində baxdıqda məsələ ilə haradasa razılaşımaq olar. Amma ictimai-siyasi məsələlərə şəxsi yanaşma və ümumilikdə üslub müxtəliflikləri kontekstində baxdıqda fərqlər aşkardır. Hər iki maarifçinin yazı, düşüncə, mühakimə və tənqid tərzəri fərqlidir. Çünki, eyni bir amal, maarifçilik uğrunda mübarizə aparsalar da Axundzadə və Zərdabi fərqli ortamlarda formalaşmış maarifçilərdirlər. Axundzadə bilavasitə Qərb maarifçiliyinin təsiri altında çoxsaylı ictimai problemləri, dini cəhalət və geriliyi tarixi-fəlsəfi cəhətdən tənqid edən reformatordur. Zərdabi isə bi-

lavasitə Avropa təhsilli təbiətşünas, pedaqoq və publisistdir. Bu cəhətdən, Axundzadə və Zərdabinin, sovetşayağı olaraq dinin tənqidi, materializm və ateizm məsələlərində həmahəng düşünmələri bu qəbildən olan məsələlərdə sələf və xələf münasibətlərində olmaları arzu olunanın gerçəklik kimi təqdim edilməsidir.

Sovetlər dövründə hər bir Azərbaycan maarifçisinin irsində Sovet ideologiyasının təbliğ etdiyi formaya uyğun mübariz materializm, qatı ateizm axtarışlarından əlavə, idealizmlə amansız və barışmaz mübarizə, Marksasqədərki fəlsəfənin bünövrəsini hazırlama təşəbbüsləri, inqilaba çağırışlar və s. bu kimi məqamların “üzə çıxarılması” da vacib şərtlərdən hesab olunurdu. Bu məcburiyyətlər təbii olaraq məqsədyönlü təhriflər və yalnız interpretasiyaları da qaçılmaz edirdi. Ş.Məmmədov yazır ki, “Əkinçi” qəzeti, onun redaktor və təsisçisi Həsən bəy Zərdabi Azərbaycanda ilk dəfə olaraq materializm və ateizmin təbii elmi əsaslarının təbliğilə çıxış etmiş, aləmin meydana gəlməsi və inkişafı, səma hadisələrinin xarakter və səbəbləri haqqında elmi bilikləri yaymış, Darvinin nəzəriyyəsi və böyük rus təbiətşünaslarının qabaqcıl ideyalarına şöhrət qazandırmış və bununla da materialist dünyaqavramının idealizm və din üzərində qələbəsinə imkan yaratmışdır” (24, s.32). Sovet ideologiyasının ruhunda, daha doğrusu, bu ideologiyaya difiramb olaraq yazılan bu fikrin, Zərdabinin gerçək fəaliyyətilə əlaqəsi yox səviyyəsindədir. Zərdabinin dünyagörüşünə aldığı təhsildən irəli gələrək rus təbiətşünaslarının, eləcə də, təkamül nəzəriyyəsinin əsasını qoymuş Çarlz Darvin (1809-1882) müəyyən təsirlər göstərdiyini iddia etmək olar. Bu fikri Zərdabinin irsini tədqiq edən digər tədqiqatçılar xüsusi olaraq vurğulayırlar. Ziyəddin Göyüşov (1920-1985) yazır: “Azərbaycanda ilk darvinist Zərdabi olmuş və Darvinin fikirlərini geniş şəkildə təbliğ edərək şöhrətləndirmişdir” (19, s.88). Amma Zərdabinin, məhz Ş.Məmmədovun düşüncəsindəki stereotip əsasında, yəni 1917-ci ildən sonra aramsız olaraq alqışlanan materializm və ateizmin təbii elmi əsaslarını təbliğ etdiyini söyləmək həqiqətdən tamamilə uzaqdır. Digər tərəfdən, Ş.Məmmədovun Zərdabinin yaşadığı dövəmdə idealizmi də təbliğ edən, əsasən

onunla eynianlamlı olan və xurafat ilə birgə İslam dinindən başqa, daha hansı idealizmi nəzərdə tutduğu məlum deyil. Zərdabinin *ideoloji tələblərə uyğun və Sovetlər dönməsinin epistemasına əsasən müasirləşdirilmiş materialist və ateist* kimi təqdim etmə ənənəsi, Sovetlər dövrünün fəlsəfə tarixilə bağlı tədqiqatlarında tez-tez rast gəlinən haldır. Məsələnin maraqlı tərəfi bundadır ki, Sovetlər dönəmi Azərbaycan maarifçilik dövrünün tədqiqatçıları bütün maarifçilər kimi Zərdabini materialist, ateist, din və idealizm əleyhdarı kimi təqdim etsələr də, bu məsələlərdə onu Karl Marks (1818-1883) müqayisə etdikdə, bir növ ikinci rolda görərək qınamağa da çalışırlar. K.Marksın fəlsəfə tarixində etdiklərini Zərdabi və digər Azərbaycan maarifçilərindən də eyni dərəcədə tələb edirlər! Marksı yetişdirən cəmiyyətlə Zərdabini və digər Azərbaycan maarifçilərini yetişdirən cəmiyyətlərin sosial, siyasi, dini, iqtisadi və digər şərtlərinin tamamilə fərqli olmalarını qəbul etmək istəmirlər. Sovetlər dönməsində bu qəbildən olan yanaşmanın hədəfi olan böyük maarifçilərimizdən biri də Axundzadədir (30, s.59).

Yaradıcılığında materializm və ateizmin arzu olunan səviyyədə olmamasından irəli gələrək, Zərdabinin dünyagörüşü və “Əkinçi”yə qarşı tələbkər eləcə də, bir növ əsassız qınaq xarakterli münasibət, Sovetlər dönməsinin digər Zərdabi tədqiqatçılarına da xas olan xüsusiyyətlərdəndir. “Zərdabi əlbəttə ki, fəlsəfi materializm və materialistik dialektika səviyyəsinə qalxa bilməmiş, tamamlanmış fəlsəfi sistem qurmadan, “xalis” fəlsəfi düşüncələrlə məşğul olmasa da” (19, s.170), “fəlsəfənin digər əsas sualı olan idrak məsələsini də, bütün cəhətlərdən materialistcəsinə həll etmişdir” (19, s.106). “Zərdabi dinin sosial mahiyyətini dərk edə bilmirdi. Onun ateizmi elmi və mübariz deyildi” (19, s.339). “H.Zərdabi dinə qarşı öz çıxışlarını heç də mübariz ateizm mövqeyindən etməmişdir, çünki cəmiyyət hadisələri sahəsində idealist olduğundan, dinin ictimai və qnoseoloji kökləri məsələsini də başa düşməmişdir” (27, s.95). “Həsən bəy Zərdabi aləmin izahında materialist və ateist mövqedə durur... Lakin nəzərdə tutmaq lazımdır ki, Zərdabinin ateizmi mübariz ateizm deyil. O öz ateist fikir-

lərini dinin tam inkarı səviyyəsinə qədər yüksəldə bilməmişdir” (31, s.13). “XIX əsrin 70-ci illərində İslam dini və şəriət məsələlərinə münasibətdə Zərdabi müəyyən dərəcədə şəriətin təsiri altında idi. Bu isə, onun dünyagörüşünün məhdudluğu ilə izah olunmalıdır” (23, s.344). “Zərdabinin ateizminin məhdud və kasadlığı bir tərəfdən Azərbaycanın o dönəmkə şəraitə, digər tərəfdənsə, bütün marksadək ateistlərə xas olduğu kimi, tarixin idealistik dərkilə şərtlənirdi” (19, s.340). “XIX əsrin 70-ci illərində Zərdabinin ictimai hadisələri qeyri-düzgün, idealistik dərk etməsindən irəli gələrək, o, cəmiyyətdəki sinfi mübarizə və dövlətin hakim sinfin əlində istismar olunanları susdurmaq aləti olmasını da görə bilmirdi” (23, s.396). “Utopik sosializm ideyaları ilə ruhlanan Zərdabi başa düşə bilmirdi ki, istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin mövcud olduğu bir şəraitdə təsərrüfatın birgə idarə olunması əməyi istismardan azad edib zəhmətkeşlərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxarmırdı” (2, s.138). “Əkinçi”də çap edilən tənqidi məqalələrdəki məhdudluq qəzetin redaktoru Həsən bəy Zərdabinin dünyagörüşünə də aiddir” (15, s.91). “Zərdabi sosializmi aydın təsəvvür edə bilməmiş, onun xarakter xüsusiyyətlərini açıq göstərməmişdir” (31, s.98). “Fəlsəfi sistem qurmadı”, “sırf fəlsəfi düşüncələrlə məşğul olmadı”, “fəlsəfi materializm səviyyəsinə qalxa bilmədi”, “materialist dialektika həddinə yüksəlmədi”, “dinin sosial mahiyyətini dərk etmədi”, “ateizmi elmi və mübariz olmadı”, “dinin tam inkarı səviyyəsinə yüksəlmədi”, “xüsusi mülkiyyətin zərərli olduğunu başa düşmədi”, “dnyagörüşü məhdud idi” və s. bu kimi bəlağətli ifadələr, Zərdabinin tədqiqatı nəticəsində meydana gələn elmi mühakimələrdən daha çox ideologiyaya komplementarlıq nümayişləri və həmrəylik göstərişləridir. “Sovet marksistləri bütövlükdə öncəki fəlsəfənin dialektik materializmə keçidə hazırlıq mərhələsi olmasını əsaslandırırırdılar” (26, s.28). Təəssüf ki, Sovetlər dönəmi tədqiqatlarında ideologiyanın cızdığı çərçivəyə uyğun gəlmək üçün ifrata varma halları da müşahidə olunurdu. Aydındır ki, Zərdabinin məqsədi və XIX əsrin sonlarında Azərbaycan üçün tarixi missiyası tamamilə fərqli idi. Zərdabinin geniş maa-

rifçilik proqramı, Sovetlər dönəmi tədqiqatçıların planlı gündəliyindən fərqli idi. İlham Məmmədzaadə yazır ki, "...aydındır ki, XX əsr Azərbaycan fəlsəfəsi ziddiyyətli, son dərəcə ideologiyalaşdırılmış idi. Buna baxmayaraq qeyd olunan amillər onun nailiyyətləri kimi ona xas ziddiyyətlərə etinasızlıq göstərməyə də əsas vermir" (21, s.9). Fikrimizcə, ziddiyyətliliyi ilə seçilən XX əsr Azərbaycan fəlsəfəsinin günümüzdə öz aktuallığını qoruması üçün bu dönmənin əsaslı tənqidi fəlsəfi təhlili olduqca vacibdir. Konstruktiv tənqid isə, ictimai elmlərin ən əsas elmi metodlarından biridir. Keçmiş ziddiyyətli fəlsəfi irsin günümüzdə varlığını qoruya bilməsi üçün ən əlverişli məkan tənqidi tədqiqat məkanıdır. Əks halda, Azərbaycan xalqına çox şeylər bəxş etdiyi kimi ağır yaralar da vurmuş ideoloji dövrün ziddiyyətli fəlsəfə tarixinin keçmişdə olduğu kimi qalmaqla müasir düşüncəmizdə özünə yer etməsi mümkünsüzdür.

Zərdabi "kommunist ruhlu" inqilabçı kimi

Sovetlər dönməsində Azərbaycan maarifçilərinin irsini tədqiq edərkən, tədqiqatçıların xüsusi diqqət yetirmələri vacib olduğu məsələlərdən biri də marifçilərin bir qayda olaraq Sovet stereotipinə uyğun inqilabi ruhlu olmalarını vurğulamaq idi. Zərdabinin bu stereotipə cavab verən "inqilabi ruhunu" üzə çıxarmaq üçün Ş.Məmmədov yazır ki, "Zərdabi maarifçi-demokrat olmuşdur. Onun yaradıcılığına demokratik ideyalar hopmuşdur" (24, s.33). "Zərdabi hesab edirdi ki, iqtisadi və sosial islahatlar keçirmək yolu ilə, mövcud nizamı dəyişmək və xalqın maddi rifahını yaxşılaşdırmaq olar" (24, s.39). "Zərdabi inqilabi demokratlar səviyyəsinə qalxa bilmədi. Buna ilk növbədə Çar Rusiyasının ən geri qalmış bölgələrindən biri olan Azərbaycanın siyasi-iqtisadi geriliyi mane oldu" (24, s.38-39). "Maarifçilik, demokratik islahatların təbliğindən başlayan Zərdabi, öz ictimai fəaliyyətinin sonunda inqilabi dəyişikliklərin zəruriliyini etiraf edərək inqilabi-demokratik ideyaların yolunu tutdu" (24, s.47). Bir tədqiqat daxilində bir-birinə zidd olan bu fikirlərdən Zərdabinin maarifçi-demokrat olması və sosial-iqtisadi islahatları tətikləmək iqtidarında olan maarifçilik ideyala-

rına inanması şübhəsizdir. Amma Zərdabinin ilk öncə inqilabi-demokratlar səviyyəsinə qalxa bilmədiyi halda, daha sonra isə, məhz bu inqilabi kursu tutması son dərəcə şübhəli mühakimədir. Çünki, Zərdabinin maarifçi-demokrat olmasının sübutu "Əkinçi" qəzetindəki çoxsaylı maarifçi və demokratik ideyalar olduğu halda⁴ onun Sovetlər dönməsində etalon kimi qəbul olunan inqilabi-demokrat qəlibinə uyğun gəlməməsinin sübutu Ş.Məmmədovun vurğuladığı kimi Azərbaycanın o dönmədəki tarixi reallıqlarıdır. Zərdabinin hansı siyasi-ideoloji kursa mənsubluğu məsələsi digər Azərbaycan Sovet tədqiqatçıları tərəfindən də elmi mübahisələrə səbəb olmuşdur. "Zərdabi dövrünün mövcud ədalətsiz nizamının dəyişdirilməsində dinc metodların tərəfdarı olduğundan o, inqilabi demokratlar səviyyəsinə qalxa bilmədi" (19, s.265). "Zərdabi inqilabçı-demokrat səviyyəsinə qədər yüksələ bilməmiş, axıra qədər maarifçi-demokrat olaraq qalmışdır" (31, s.96). "Zərdabi zəhmətkeşlərin düşmənlərinə qarşı mübarizədə heç vaxt mərhəmət, barışdırıcılıq və prinsipsizlik nümayiş etdirməmişdir. Bu cəhətdən, onu liberal-demokrat hesab etmək mahiyyəti etibarlı ilə Zərdabinin Azərbaycan ictimai fikrindəki fəaliyyət və rolunu təhrif etməkdir. Öz ictimai-siyasi görüşləri etibarlı ilə Zərdabi maarifçi-demokratdır" (3, s.55). Fikrimizcə, "Əkinçi"nin səhifələrindən də göründüyü kimi Zərdabinin düşüncələri maarifçi-demokrat ictimai-siyasi qəlibinə daha uyğundur. Zərdabini inqilabçı-demokrat kimi qələmə vermək və ya onu bu səviyyəyə qalxa bilmədiyi üçün ittiham etməksə ideologiyaya lütfkarlıq fəndidir. İnqilabçı-demokrat olmaq və ya bu səviyyəyə qalxa bilmək üçün ilk əvvəl cəmiyyətin də buna hazırlıqlı olması ən vacib şərtidir. XIX əsrin

⁴ "Əkinçi" qəzetinin məqsədləri haqqında danışan Zərdabi yazır ki, "“Əkinçi” rəhbərdir. O, ancaq xalqın rifahı haqqında düşünür... “Əkinçi” vaizdir ki, bizə dünyəvi, faydalı elmlərə yiyələnməyi vəz edir. Bizə həyatı öyrədir. Bizləri şərdən və cinayətkar əməllərdən çəkindirir. Bizi nur və xeyirə səsləyir... “Əkinçi” aynadır ki, əyri və çürük olan hər şeyi əks etdirdiyi halda özüsə, əcayib şəkildə parlaqdadır. Onda hər şey faydalı və şəffafdır... “Əkinçi” həkimdir ki, o gələcək nəsilləri bizim ictimai orqanizmə düçar olduğu bəlalardan xilas etmək istəyir" (24, s.20, s.42; 11, s.379-380).

feodal ruhlu Azərbaycan cəmiyyətindən bunu tələb etməksə aloqizmdən başqa bir şey deyil.

Həsən bəy Zərdabinin dünyagörüşünü formalaşdıran fərqli mühitlər

Fikrimizcə, Şeydabəy Məmmədovun Zərdabinin dünyagörüşü ilə bağlı tədqiqatında ən obyektiv məqamlardan biri Zərdabini formalaşdıran fərqli mühitlərin kifayət qədər ətraflı təsviridir. Onun maarifçi kimi yetişməsinə təsir edən tarixi hadisələrin düzgün və təfərrüatı ilə təsvir edilməsidir. Zərdabinin dünyagörüşünün formalaşması məsələsinə toxunan Ş.Məmmədov yazır ki, “petraşevskilər tərəfindən təbliğ etdirlən utopik sosializm ideyaları, onların ümumi xəşbəxtlik vəzlərilə yanaşı qeyri-bərabərlik, qanunsuzluq və səfalətin qınağı, Azərbaycan maarifçi-demokratı Zərdabinin ictimai-siyasi görüşlərinin formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir” (24, s.7).⁵ Düşünürük ki, XVIII əsrdə Qərbdə olduğu kimi XIX əsrdə Rusiya imperiyasında da intensivləşən mədəni transformasiyalar və bütövlükdə maarifçilik hərəkatı, Zərdabilə barabər bir çox digər Azərbaycan maarifçilərinə də güclü yaradıcı təkan və intellektual stimula vermişdir. Rusiya imperiyasında gedən hadisələrin müəyyən mənada iştirakçısı olan Zərdabi, əksər maarifçilik dövrü nümayəndələrinə xas intellektual qiyamı öz üzərində hiss edə bilmişdir. Ş. Məmmədov da yazır ki, “Zərdabinin beş illik universitet həyatında onun iqilabi ruhda köklənən tələbəliklə yaxından ünsiyyəti, Rusiyadakı inqilabi hərəkatlarla tanışlığı, petraşevskilər dərnişində iştirakı və nəhayət, Rusiya təbiətşünaslıq məktəbi klassiklərinin əsərlərini dərindən öyrənməsi, ümumilikdə onun dünyagörüşünün formalaşmasında da həlledici rol oynamış oldu” (24, s.8). Bu proseslərdə qazanılan təcrübə Zərdabinin maarifçi kimi formalaşmasında da önəmli faktorlardan olmuşdur.

Aydın Balayev (1956-2021) yazır ki, “Rusiya və Qərbin təsirləri nə qədər əhəmiyyətli olsa da Azərbaycan maarifçiliyi Azərbaycanın özünün sosial inkişafındakı başlıca ehtiyacları əks etdirən konkret milli hadisə kimi meydana çıxdı” (7, s.140). Bu mənada, bütün maarifçilərimizdə olduğu kimi Zərdabinin dünyagörüşünün formalaşmasında da milli amillərin rolu danılmazdır. Azərbaycan maarifçilik fəlsəfəsinin əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də, demək olar ki, onun bütün nümayəndələrinin yaradıcılıqlarında milli mədəniyyət elementlərinin üstünlük təşkil etməsi, yaradıcılıq və fəaliyyətlərinin ilk öncə milli məsələlərə yönəlməsidir. Ş.Məmmədov XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyinin ümumi fəlsəfi mənzərəsini Qərblə müqayisə edərək onlar arasında müəyyən fərqli məqamların olduğunu da qeyd edir. O, yazır: “...ədəbiyyatdan digər ictimai elmlərin daha erkən cücərdiyi Avropadan fərqli olaraq Yaxın Şərq və o cümlədən Azərbaycanda XIX əsrdəki ədəbiyyat, humanitar elmlərin bütün sahələrini, tarix, fəlsəfə, etika, psixologiya, siyasət, hüquq və digərləri olmaqla özündə ehtiva edirdi. Ədəbiyyat ictimai şüurun bütün sahələrini bir yerə toplayaraq hər şeyi əhatə edən bir elm kimi çıxış etməkdə idi” (25, s.8). Fikrimizcə, Şərq insanının dünyagörüşünün formalaşmasında adətlətlər və ənənələr kimi eləcə də, din, tarix, ədəbiyyat və digər milli mənəvi dəyərlərin rolu son dərəcə önəmlidir. Azərbaycan da daxil olmaqla, İslam dünyasında fərdin şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşmasında ədəbi nümunələr və folklor elementləri olan hekayələr, rəvayətlər, nağıllar, şerlər, bayatılar və bu kimi digər formaların əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Çünki, ədəbi nümunələr Şərq təfəkkürü üçün daha anlaşılan, belə demək olarsa mənəvi qida qismində daha çox bəyənən olmuşdur. Bu mənada, Zərdabinin “Əkinçi”də istifadə etdiyi narrativ dilin və bu dilin nədən bu qədər xalq danışığı dilinə yaxın bir tərzdə olması sualı da öz məntiqi cavabını tapır. Azərbaycan mədəniyyətinə dərindən bələd olan Zərdabi, bu formanın xalqa daha dərindən sirayətədirici və onun mütləq ruhuna daha yaxşı təsiredici olduğunu gözəl başa düşürdü.

Digər maarifçilərimiz kimi Zərdabini də narahat edən əsas məsələlərdən biri XIX əsr Azərbaycan cəmiyyətinin intellektual planda

⁵ Petraşevskilər – rus mütəfəkkiri və ictimai xadimi Mixail Vasilyeviç Butaşeviç-Petraşevskinin (1821-1866) adı ilə bağlı azad düşüncəli liberallar və sosial utopik fikirlər təbliği edən gənclərdən ibarət qrup və ya intellektual dərnişin adıdır.

olduqca geriliyi məsələsi idi. Bu geriliyi təşviq edən cəhəlat, xurafat, fanatizmin tənqidi və bu tənqidlərin cəmiyyətdə doğurduğu neqativ reaksiyalar Zərdabinin dünyagörüşünün formalaşmasına böyük ölçüdə təsir etmişdir. Ş.Məmmədov yazır ki, “ruhanilər Zərdabi və onun qəzetini ləkələyərək xalqın gözündən salmaq üçün onun haqqında uydurmalar qoşaraq Zərdabini xəyanətkar, rusofil və xristianlığın təbliğatçısı elan edirdilər” (24, s.31). XIX əsrdə Azərbaycan cəmiyyətinin intellektual inkişafının qarşısında başlıca əngəl olan xurafatın, onu tənqid edən Zərdabiyə qarşı düşmən mövqeyi tutması da qaçılmaz idi.

“Əkinçi”də Azərbaycan dili məsələsi

Zərdabinin Azərbaycan marifçilik fəlsəfəsində müstəsna xidmətlərindən biri də yazılı Azərbaycan dilinin formalaşmasında oynadığı roldur. Ş.Məmmədov yazır ki, “Azərbaycan ədəbi dilinin təmizliyi uğrunda mübrizədə “Əkinçi” qəzeti mühim rol oynamışdır” (24, s.32). Zərdabi və Azərbaycan dili məsələsi, müasir Qərb tədqiqatçıları tərəfindən xüsusi olaraq tədqiq edilən mövzulardandır. Odri Altştadt (Audrey Altstadt) yazır ki, “Azərbaycanın tədrisən fars ədəbi dilindən uzaqlaşması, Axundzadənin pyesləri ilə başladı. Zərdabinin “Əkinçi”si isə, Azərbaycan türkcəsini yazılı vasitə kimi inkişaf etdirməkdə davam etdi” (5, s.10). Holli Şisslerə (Holly Shissler) görə, “Zərdabi sadə insanlarla ünsiyyət qurmağa böyük diqqət yetirirdi. Onun “Əkinçi”də istifadə etdiyi dil, Qasprinski kimi digər publisistlərin istifadə etdiyi sadələşdirilmiş sintaksisdən də daha sadə idi. Zərdabi xarici, xüsusən də fars mənşəli terminlərin aradan qaldırılması məsələsində daha qəti mövqeydə dururdu. O, yeni terminləri türk sözləri əsasında əvəz etməyə çalışırdı” (14, s.109). “Əkinçi”nin həm forması, həm də məzmunu geniş auditoriya əhatə etməyə yönəlmişdir. Qəzet böyük ölçüdə ümumi tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Çox aydın və sadə üslubda yazılmışdır ki, bu da digər Azərbaycan ziyalılarına ciddi təsir göstərmişdir. Həqiqətən də, bu üslub yeni Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasına kömək etdiyi kimi, bu dil də, bölgədə tədris dili olan fars dilini əvəz etdi” (14, s.129). Fikrimizcə, Zərdabinin

Azərbaycan maarifçilik fəlsəfəsi adına ən böyük xidməti, Azərbaycan yazılı dilinin formalaşmasında çəkdiyi titanik əziyyətlər və böyük zəhmətdədir. Qeyd olunan bu məsələ, Azərbaycan maarifçilik dövrünün müasir Azərbaycan və türk tədqiqatçıları tərəfindən xüsusi olaraq tədqiq edilən mövzularındandır. “H.Zərdabi fars dilinin Azərbaycandakı hökmranlığına son qoymaq üçün milli dilin dirçəlişinə, onun xarici alınma terminlər, ilk növbədə farsizmlərdən təmizlənməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. O, ana dilini böyük qüvvə və cəsarətlə müdafiə edirdi. “Əkinçi”də dilin terminologiyası imkan verdiyi qədər farsizm və ərəbizmlərdən uzaq durmağa çalışırdı. O, “Əkinçi”ni xalis türk-Azərbaycan dilində, ən sadə, ən başadüşülən xalq sözləri və ifadələrindən istifadə edərək nəşr etməyə çalışırdı” (7, s.156). “Zərdabi hesab edirdi ki, türklərin dil birliyi itirilməsə qardaşlıqları daha da möhkəm olacaqdır” (34, s.111). “Ana dilinin və millətinin “türk” olduğunu yaxşı dərk etdiyi üçün “Əkinçi”də tez-tez doğma dilini “türk dili” adlandırmaqla yanaşı Zərdabinin “Qafqaz müsəlmanları”, “müsəlman”, “islam milləti” anlayışlarından istifadə etməsi də təbii idi” (12, s.422). Maraqlıdır ki, Sovetlər dönməində Zərdabinin görüşləri ilə bağlı qələmə alınan tədqiqatlarda yuxarıda qeyd olunan fikirlərə tamamilə zidd mühakimələrə də rast gəlirik. Məsələn, Zərdabinin ictimai-fəlsəfi görüşlərini ilk tədqiq edən alimlərdən Heydər Hüseynov (1908-1950) yazır ki, ““Əkinçi” qəzetinin doğma Azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda mübarizəsi, türk və fars dillərinin təsirlərinə qarşı çıxması böyük əhəmiyyət kəsb edirdi” (23, s.316). Sovetlər dönməinin ideoloji epistemasını anlamadan “Əkinçi” qəzetinin hansısa bir formada öz yazıldığı dilə qarşı çıxmasını təsəvvür etmək əlbəttə ki, çətindir. Qeyd etmək lazımdır ki, Sovet ideologiyasının ictimai elmlərə ciddi nəzarət etdiyi və kommunist partiyasının aparılan tədqiqatların ümumi kursunun təyin edilməsində hakim mövqeydə olduğu bir dönmələrdə bəzi Azərbaycan tədqiqatçıları bu və bu qəbildən olan digər olduqca həssas məsələlərin obyektiv tədqiqi ilə məşğul olmaqdan çəkinməmişdirlər. Belə tədqiqatçılardan biri Əliheydər Orucovdur (1905-1987). O, yazır ki, “...birinci Azərbaycan qəzeti olan “Əkinçi”nin Azərbaycan dilinin inkişafı tarixində ən böyük

xidmətlərindən biri Azərbaycan dilində ilk dəfə müxtəlif sahələrə aid bir sıra istilahlər (*xüsusi ifadə, termin-Z.R.*) yaratmaq təşəbbüsündən ibarətdir" (28, s.185). "Əkinçi" dilinin xüsusiyyətlərindən biri də lakonizm və eyhamlardır" (29, s.333). "Əkinçi" qəzetində istilah yaratma məsələləri kimi ciddi bir problemin tədiqi ilə məşğul olan Əliheydər Orucovun bu iki kiçik məruzəsinin, Sovetlər dönməində Zərdabi və "Əkinçi"lə bağlı aparılan tədqiqatların əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Onun "Əkinçi"nin dilinin eyhamı və kinayəli olduğunu vurğulaması da təqdirəlayiqdir. Məruzələrdə "Əkinçi"də istifadə olunan Azərbaycan dilindəki terminlərin mənalarının filoloji cəhətdən konkret izahları, Azərbaycan dilində qurulan cümlələrdə nitq üzvlərinin bir-birilə düzgün əlaqələrinin göstərilməsi ən maraqlı cəhətlərdəndir. Bu məruzələrin önəmini artıran başlıca səbəb isə hər iki məruzədə ideologiyanın şanına diframblar və məqsədyönlü təhrifetmələr əvəzinə tədqiqatçının sırf olaraq mühim, ideologiya üçünsə, ürəkaçan olmayan bir elmi problemə köklənməsidir. Qeyd edək ki, Sovetlər dönməində bəlli şərtləri nəzərə aldıqda maarifçilik dövrü ilə bağlı az da olsa qeyd olunan üslubda tədqiqat aparən alimlərimiz də olmuşdur.

Həsən bəy Zərdabi və "Əkinçi"nin Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikir tarixində yeri və rolu Zərdabinin yaradıcılığının bəhrəsi olan "Əkinçi", eyni zamanda, XIX əsrdə Azərbaycan xalqının əldə etdiyi ən böyük nailiyyətlərdən biridir. Zərdabinin yaşadığı dönmədə, maarif, kənd təsərrüfatı, tibb və digər sahələrdəki yeni elmi-praktiki konsepsiyaların geniş oxucu kütləsinə translyasiya edilməsində "Əkinçi" qəzetinin rolu misilsizdir. Bu cəhətdən, "Zərdabinin başlıca fəaliyyəti toplumu aydınlatmaq və onu cəhalətdən qurtarmaq idi" (35, s.56). "Əkinçi tam əsasla XIX əsrin 70-ci illərindəki Azərbaycan həyatının, Azərbaycan cəmiyyətinin ensklopediyası adlandırılı bilər" (22, s.13-14). "'Əkinçi' sadəcə bir qəzet deyil, millətin gələcəyini xilas etmək uğrunda mübarizəyə atılmış bir ziyalının ümidinə çevirilmişdir" (34, s.117). Qəzetin əsas misiyasını xalqın ümumi rifahının yaxşılaşmasına xidmət kimi təyin edən Zərdabi, bununla XIX əsr Azərbaycan maarifçilik fəlsəfəsinin əsas ideya qayəsini təyin etmişdir. Ş.Məmmədov yazır ki, "Həsən

bəy Məlikov bütün ömrünü xalqın mənafeyinə xidmətə sərf etmişdir" (24, s.6). Xalqın maariflənməsi uğrunda mübarizə aparən, bu yolda durmadan çalışan Zərdabinin Azərbaycan ictimai-fikir tarixində yeri böyükdür. Onun titanik fəaliyyəti nəticəsində milli mətbuatımızın meydana gəlməsi bunun başlıca örnəyidir. Bu fikir Ş.Məmmədovla yanaşı, digər XX əsr fəlsəfə tarixçilərimiz tərəfindən də xüsusi olaraq vurğulanmışdır. "Əkinçi" qəzeti XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan xalqının ictimai şüurunun inkişafında misilsiz rol oynamışdır" (24, s.32). "Bütün maarifçilər kimi Zərdabi də hesab edirdi ki, son olaraq ictimai inkişafın əsasında mənəvi motivlər və hər şeydən öncə maarifçilik durur. O, sosial ədalətsizlik və ictimai nizamsızlığın əsas səbəbləri kimi cəhaləti, biliksizliyi görürdü" (24, s.42). "Zərdabinin ən əsas xidməti, 40 ilə yaxın xalqın maariflənməsi uğrunda, sosial zülm, mistika və xurafata qarşı mübarizə aparmasındadır" (16, s.577). "Zərdabi bütün ömrü boyu geniş xalq kütlələrinin maariflənməsi uğrunda mübarizə aparmışdır" (19, s.241), "Zərdabi hesab edirdi ki, elm və maarif hamı üçün vacibdir" (19, s.247). "Zərdabiyə görə, bilik, ləyaqət, xalqa xidmət və xoşbəxtlik həmcins anlayışlardır və öz məzmunları etibarlı ilə üst-üstə düşürlər. Çünki, bilik ləyaqətə aparır, sonuncusu isə xoşbəxtliyə. Ləyaqət biliksiz mümkün olmadığı kimi xoşbəxtlik də ləyaqətsiz mümkün deyildir" (19, s.357). "Zərdabi inanırdı ki, bilik ləyaqət, cəhalətsə, qüsurdur" (20, s.326). "Zərdabi öyədirdi ki, xalqa xidmət etməklə xeyir iş görənlər, öz əməlləri müqabilində heç bir mükafat gözləməməlidirlər" (20, s.329). İ.Məmmədovda qeyd edir ki, "xalqa xidmət XIX əsr Azərbaycan maarifçilik fəlsəfəsinin mahiyyətini dərk etmək üçün açardır" (21, s.22). Fikrimizcə, bütövlükdə XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyi və xüsusən də, Zərdabinin yaradıcılığına xas gerçəkdən və müqabilində heç bir təmənnə güdmədən xalqa xidmət paradiqmasına fəlsəfi cəhətdən baxdıqda, bu paradiqmanın həm də, "Əkinçi"nin sonunu da gətirmiş olduğunu görmək mümkündür. Çünki, Zərdabinin dönmədə Rusiya imperiyasının başa düşdüyü uydurma "xalqa xidmət" paradiqması, Zərdabi və digər maarifçilərimizin inanaraq nəzərdə tutduq-

larından tamami ilə fərqli idi. Qeyd edək ki, bu vacib məsələ Azərbaycan maarifçilik dövrünün Qərb tədqiqatçılarının əsas araşdırma mövzularından biridir. Məsələn, Tadeuş Svya-toxovski (Tadeusz Swietochowski) (1934-2017) yazır ki, “Əkinçi” əvvəlki nəslin azərbaycandilli yazıçılarının, çar əyanları tərəfindən gördükləri xoş münasibəti görə bilmədi. Zərdabi xalqçı baxışlarına (narodnik views) və əsasən də Osmanlıya rəğbətinə görə şübhə doğurdu. Onun qəzeti 1877-ci ildə Rusiya ilə Türkiyə arasında müharibənin qızgın vaxtında bağlanmağa məcbur edildi” (33, s.28-29). Yəni Zərdabinin xalqa xidmət paradigması, bu xalqı öz etnik kökləri, milli dəyərləri, dini əqidəsi, adət və ənənələrindən qoparmağı qətiyyətli nəzərdə tutmurdu. Bu məqamlarsa, “xalqa xidmət”i fərqli rakursdan başa düşən Rusiya imperiyasını qane edə bilməzdi. Ona görə də “1877-ci il rus-türk müharibəsinin başlaması ilə əlaqədar “Əkinçi”nin vəziyyəti daha da pisləşdi. Əvvəlcə çar senzurası “Əkinçi”yə öz səhifələrində istənilən siyasi xarakterli məsələlərə toxunmağı qadağan etdi. Daha sonrasa, 1877-ci ilin sentyabrında hökumət qərarı ilə “Əkinçi”nin nəşri tamamilə dayandırıldı” (4, s.359). Qeyd olunan bu proseslərin fonunda, Rusiya imperiyasının gerçək anamlı xalqa xidmət layihəsinə xələl gətirdiyini anladığıca Zərdabinin özünün də daxilən mənəvi-psixoloji transformasiyalara məruz qalması problemi, onun irsinin Qərb tədqiqatçıları tərəfindən xüsusi olaraq tədqiq edilən məqamlardandır. Bu mənada, Zərdabi haqqında xüsusi tədqiqatları ilə tanınan Ostin Cersild (Austin Jersild) yazır ki, “Zərdabinin təhsili və təəssürləri müstəmləkə təcrübəsinin nəticəsi idi. O, çar təhsil sistemi çərçivəsində maariflənmiş, çar cəmiyyətində (imperial obshchestvo) özünü rahat hiss edərək ona uyğunlaşmışdır. Lakin Zərdab kəndində yaşadığı müddətdə başqa təcrübə də qazanmışdır. Həmkəndlilərinin mədəniyyətində İslamın mərkəzi yerini dərk etməyə məcbur olmuşdur. Artıq tərəqqi, sivilizasiya və ya Rusiya imperiyasının iqtisadi inkişafı kimi mücərrəd anlayışlar əvəzinə, yerli ehtiyac və qayğılar aləmini təsəvvür etməyə də başlamışdır” (17, s.513). “Zərdabinin Zərdaba uzun müddətli sürgün olunması, onun tərəqqiyə Rusiya-

nın müstəmləkəçiliyi üzərindən baxdığı yanaşmasını da yenidən sərf-nəzər etməyə məcbur etdi. O, kənd mədəniyyətini formalaşdıran ideyalar və adətlər, xüsusən də həmkəndlilərinin gündəlik həyatında İslam dininin əhəmiyyətinə daha çox dəyər verməyə başladı” (18, s.110).

Zərdabinin ürəkdən inandığı və çətinliklərinə rəğmən uğrunda daima mübarizə apardığı xalqa xidmət proyektinə, xidmətində durmağa hazır olduğu xalqın özü də istəmədiyi halda müəyyən əngəllər törətmiş oldu. “1870-ci illərdə Azərbaycanda doğulan iki media vasitəsindən mətbuat və teatr XX əsrin əvvəllərinə qədər ictimaiyyətdə dərin kök sala bilmədi. Kəndlilərin əksəriyyəti savadsız olduğundan “Əkinçi”ni oxuya bilmirdilər” (32, s.57). Fikrimizcə, Zərdabinin fəaliyyətləri və “Əkinçi”nin nəşri ilə, eyni bir əsrin 70-ci illərində özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyan və İslam dininə bağlı müstəmləkə qismində daima ciddi nəzarət altında olan Azərbaycan maarifçilik dövrü, bu qədər qısa bir müddət ərzində hədəflədiyi məqsədlərə çatı bilməzdi. XIX əsr Azərbaycan cəmiyyətinin heç bir ictimai platforması, heç bir sosial sistemi və eləcə də, sistem daxili elementləri-insanı buna qətiyyətli hazır deyildi. XVIII əsrdən başlayan Qərb maarifçiliyi bir cərəyan olaraq öz hədəflərinə daha doğrusu, maarifçiliklə öz vektorunu proqresə doğru dəyişən yeni Qərb düşüncə modelinə ancaq XX əsrin əvvəllərində çatı bilməmişdir. Azərbaycanda isə, XIX əsrdən başlayan maarifçilik XX əsrin əvvəllərində qırılma nöqtəsinə çataraq sürəqlə ideoloji rəngə boyanmış oldu. XX əsrin əvvəlləri, daha doğrusu 1917-ci ildən başlayaraq 1991-ci ilədək sonrakı proseslərə - XIX əsr Azərbaycan maarifçilik dövrünün qazandığı nailiyyətləri eyni xətt üzrə inkişaf etdirmək iqtidarında deyildi. Çünki, 1917-1991-ci illərin *ideoloji müstəmləkəçiliyi* çərçivəsində prioritet məsələlər tamami ilə fərqli idi.

Azərbaycan maarifçilik dövrünün ən maraqlı cəhətləri ondadır ki, bəlli dövrün məhdud imkanları çərçivəsində maarifçilik prosesi davam edir və yeni-yeni ziyalılar pleyadası yetişirdi. XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycan cəmiyyətində milli teatr və milli mətbuat kimi proqressiv mexanizmlər maarifçiliyi bir qədər də populyarlaşdırırdı. Bu mənada, “Çar Rusi-

yasında ictimai-siyasi fəaliyyətin qadağan edildiyi bir şəraitdə Zərdabi “Əkinçi” qəzetini Azərbaycan ictimai-siyasi, elmi-fəlsəfi, bədii-etik və pedaqoji fikrinin tribunasına, aynasına çevirə bilmişdi” (9, s.194). Digər tərəfdən isə Azərbaycan maarifçilik fəlsəfəsinin aksenti də daima yerli və milli olaraq qalmaqda idi. XIX əsr Azərbaycan maarifçilik ənənələri öz ilkin impulsunu Qərbdən alsa da bu ənənələrin sonrakı inkişaf dinamikası *yerli mədəniyyət və yaxın mədəniyyətlər* paradigmasında davam edirdi. “Əkinçi” qəzetinin ümumi kursu bu mənada istisna deyildi. “Ümumiyyətlə, “Əkinçi” yazarları Azərbaycanın inkişafını müsəlman dövlətlərinin, xüsusilə, Osmanlı və İran dövlətlərinin inkişafında görür. Ona görə də bu dövlətlərdə konstitusiyalı monarxiyanın, daha sonra isə parlamentli respublikanın yaradılmasını istəyir və bu yolda çalışırdılar” (10, s.125). Bu istəklərsə, Azərbaycanı işğal etmiş müstəmləkəçi imperiyanın hakim dairələrinin maraqlarını ödəyə və tələblərini razı sala bilməzdi. Əsas məqsədlər və hədəflərinə tam olaraq çatma bilməsə də “Əkinçi”nin zəngin mirası bir məktəb kimi Azərbaycan maarifçiliyinin sonrakı nəsillərinin yetişməsinə böyük imkanlar yaratdı. Bu cəhətdən, fəaliyyətləri XIX əsrin 70-ci illərindən sonraya təsadüf edən, maarifçilərin “Əkinçi” ruhunda tərbiyə edilməsi də önəmli hadisələrdəndir. “Əkinçi” və bu qəzet vasitəsi ilə fikirlərini ictimaiyyətə çatdıran mütəfəkkir Həsən bəy Zərdabi xalqın maariflənməsi yolunda özündən sonra gələn ziyalıları (Cəlil Məmmədquluzadə və s.) dərinlən təsirləndirmiş, sonrakı illərdə Azərbaycan fikir tarixində mühüm rol oynayacaq bir çox qəzet və jurnallar üçün nümunə olmuşdur” (6, s.274). ““Əkinçi” üzərinə götürdüyü vəzifə və qarşıya qoyduğu hədəflər baxımından qazandığı uğurlar təkcə Azərbaycanın coğrafiyası ilə məhdudlaşmadı” (8, s.67). Fəaliyyəti qısa müddətli (1875-1877) olsa da “Əkinçi” qəzeti İslam dünyasında böyük rezonans doğurdu. XIX əsrdə müstəmləkə şəraitində inkişaf edən maarifçilik dövrünün, əsrin 70-ci illərində “Əkinçi” kimi nümunəvi bir təcrübə qazanması, sonralar Azərbaycanın müstəqillik illərində də vacib milli dövlətçilik simvollarının formalaşmasına zəmin hazırladı.

Nəticə

Şeydabəy Məmmədovun Həsən bəy Zərdabinin ictimai-fəlsəfi fikirləri ilə bağlı tədqiqatı Sovetlər dönməsinin ruhunda aparılsa da, bu tədqiqatın Azərbaycan maarifçilik dövrünün böyük simalarından biri olan Zərdabinin irsinin, birliyə daxil olan ölkələrin elmi ictimaiyyətlərində tanınmasındakı rolu təqdirəlayiqdir. Azərbaycan maarifçilik fəlsəfəsi kontekstində, bu dönmənin böyük nümayəndəsi Zərdabinin görüşlərinin xüsusi tədqiqinə təşəbbüsün uğuru həm də növbəti yaxın illərdə Zərdabinin irsi ilə bağlı bu qəbildən olan araşdırmaların artmasında özünü göstərməkdədir. Sovetlər dönməsinin ictimai elmlərə ideoloji yol çizmasından irəli gələrək əsərin müasir və müstəqil paradigma əsasında oxunusunda, səhifələrində ciddi təhriflər də özlərini göstərməkdədir. Kommunist partiyasının ifrat solçu ideoloji markerləri ilə qələmə alınan bu əsrin ciddi şəkildə konstruktiv tənqidi təhlili, fikrimizcə, əsərə müasir dövrdə də aktual qalmaqda xeyli dərəcədə kömək etməkdədir. Əks halda müasir dövrdə təbii olaraq get-getə yadlaşan və son illərdə baş verən proseslərin fonunda cəmiyyət tərəfindən böyük ölçüdə qınaqlar qazanan zəngin Sovetlər irsinin itməsi təhlükəsi ilə də üzləşə bilərik. Müasir dönmədə Azərbaycan mədəniyyətinə olan böyük maraqlardan irəli gələrək Zərdabinin Qərb və türk tədqiqatçılarının saylarının artdığını nəzərə aldıqda əsas oxucu kütləsinin bu müəlliflərə meyl etməsi Sovetlər dönməsində aparılan tədqiqatlar və bu tədqiqatları ərsəyə gətirən fəlsəfə tarixçilərini getdikcə kölgədə qoyur. Onların ideoloji ağırlığı çox olan araşdırmaları, bu kimi məqamlardan əziyyət çəkməyən müasir tədqiqatlara xeyli dərəcədə uduzur. Tədqiqatımız zamanı müraciət etdiyimiz ədəbiyyatlar da bunu deməyə əsas verir. Qeyd olunan tendensiya bu formada davam etdikcə zəngin Sovet fəlsəfi irsinin də aqibəti yaxşı görünmür. Bu mənada, Sovetlər dönməsində yazılan fəlsəfə tarixi ilə bağlı tədqiqatları yenidən tənqidi təhlillər əsasında gündəmə gətirməyin vacib olduğunu düşünürük. Çünki, bu məqam müasir elmi ictimaiyyətimizin öz tarixi irsində mövcud olan problemləri gördüyünü və onları təlqin etmədən konstruktiv tənqidi təhlillər əsasında yenidən aktual saxlamaq iqtidarında olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Ахмедов, Э.М. (1983). Философия Азербайджанского просвещения. Баку: Азернешр. – 291 с.
2. Axundov, B.Y. (1957). Mirzə Fətəli Axundov və Həsənbəy Zərdabinin ictimai-iqtisadi görüşlərinə dair (İkinci məqalə) // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. №3. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. – s.129-143.
3. Ахундов, Б.Ю. (1961). Социально-экономические взгляды Мирза Фатали Ахундова и Гасанбека Зардаби. Баку: Типография объединенного издательства. – 56 с.
4. Агаян, Ц.П. (1946). Газета «Экинчи» и армянская периодическая печать 70-х годов XIX век // Доклады Академии наук Азербайджанской ССР. Том II. №8. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР. – с.357-359.
5. Altstadt, A.L. (2016). The Politics of Culture in Soviet Azerbaijan, 1920-40. New York: Routledge. – 234 p.
6. Babashova, K.Z. (2017). Azərbaycan Edebiyatının Modernləşməsində Hasan Bey Zerdabi'nin "Ekinçi" Gazetesinin Rolü // İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi. Cilt:6, Sayı:7, – ss.264-276.
7. Балаев, А.Г. (2012). Азербайджанская нация: основные этапы становления на рубеже XIX-XX вв. Москва: ООО «ТиРу». – 403 с.
8. Erol A.(2006). Türk kültür ve fikir hayatında Ekinçi (1875-1877)//Bilig. Hoc Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi. Sayı 39, – ss.53-70.
9. Əhmədli, R. (2007). Azərbaycan milli-demokratik dövlətçilik məfkurəsi: türkçülük, müasirlik, islamçılıq. Bakı: "Elm" nəşriyyatı. – 280 s.
10. Əhmədli, R. (2009). Azərbaycan dövlətçilik fəlsəfəsinə dair. Bakı: "Təknur". – 380 s.
11. Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. (2005). Bakı: Avrasiya Press. – 496 s.
12. Ələkbərli, F. (2018). Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). I hissə. Bakı: Elm və təhsil. – 504 s.
13. Философы-победители (2015). Сборник посвящён 70-летию Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов. Сост. Н.М.Северикова. Москва: Издатель Воробьев А.В. – 172 с.
14. Holly Shissler, A. (2002). Between Two Empires: Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey. London: I.B.Tauris & Co Ltd. – 280 p.
15. Hüseynov, S. (1953). "Əkinçi" qəzetinin mövhumat və fanatizm əleyhinə mübarizəsi // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. №5, avqust. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. – s.89-98.
16. История философии в СССР. В 5 томах. Том 3. (1968). Москва: Наука. – 672 с.
17. Jersild, A. (1999). Rethinking Russia from Zardob: Hasan Melikov Zardabi and the "native" intelligentsia // Nationalities Papers, Volume 27, Issue 3 September, pp.503-517.
18. Jersild, A. (2001). From Savagery to Citizenship: Caucasian Mountaineers and Muslims in the Russian Empire // Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917. Bloomington: Indiana University Press. Pp. 101-114.
19. Геюшев, З.Б. (1962). Мировоззрение Г.Б.Зардаби. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР. – 403 с.
21. Геюшев, З.Б. (1968). Этическая мысль в Азербайджане (исторические очерки). Баку: Гянджлик. – 564 с.
22. Геюшев, З.Б. (2014). Мировоззрение Г.Б.Зардаби. Научный редактор и автор предисловия И.Р.Мамедзаде. Баку: «Текнур». – 544 с.
23. Quliyev, V. (2001). Böyük əkinçi (Həsənbəy Zərdabi). Bakı: Ozan. – 180 s.

24. Гусейнов, Г. (1949). Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР. – 734 с.
25. Мамедов, Ш.Ф. (1960). Мировоззрение Гасан-бека Меликова Зардаби. Москва: Издательство Московского университета. – 50 с.
26. Мамедов, Ш.Ф. (1965). Развитие философской мысли в Азербайджане. Москва: Издательство Московского университета. – 128 с.
27. Мамедзаде, И, Геюшева, З (2015). Модерн, просветительские идеи Гасанбека Зардаби и философия просвещения. Баку: «Текнур». – 128 с.
28. Məmmədov, Z. (1957). Həsənbəy Zərdabi. Bakı: Uşaq və gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı. – 191 s.
29. Orucov, Ə.H. (1947). “Əkinçi” qəzetində istilah yaratmaq məsələsi haqqında // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri. Cild III. №4. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. – s.185-187.
30. Orucov, Ə.H. (1947). “Əkinçi” qəzetinin dili haqqında // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri. Tom III. №7. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. – s.332-335.
31. Rəşidov, Z. (2022) M.F.Axundzadənin “Həkim-i ingilis Yuma cavab”ı və ya qeyri-mütəbii iki Yuma yek cavab məktubu // – Bakı: Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu. Din araşdırmaları jurnalı, № 2 (9). Dekabr. – s.57-80.
32. Rüstəmov, İ. (1969). Həsənbəy Zərdabi. Bakı: Gənclik. – 187 s.
33. Swietochowski, T. (1991). The politics of a literary language and the rise of national identity in Russian Azerbaijan before 1920 // Ethnic and Racial Studies, 14:1, pp.55-63.
34. Swietochowski, T. (2004). Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community. London: Cambridge University Press. – 256 p.
35. Yeşilot, O. (2009). Kafkasya müslüman aydınlarının manevi atası: Hasan Melikzade Zerdabi'nin həyatı və fikirləri // Orta Asya və Kafkasya Araşdırmaları Dergisi (OAKA). Cilt:4, Sayı:7, – ss.97-121.
36. Yeşilot, O. (2021). Hasan Bey Zerdabi maarifçilik fəaliyyətləri və “Ekinci” gazetesi//Azərbaycan Düşünce Tarihi II: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları - 20.Yüzyılın Başları). Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı. – s.29-60.

Rəyçi:

Faiq Ələkbərli

Göndərilib: 09.09.2023

Qəbul edilib: 14.09.2023